

2017, t. LXXXVIII, 1-4

Recherche lecteurs désespérément.

Les bibliothèques face au défi des publics

**Wanhopig gezocht : Lezers. Hoe bibliotheken
vandaag publiek trachten te lokken**

II

Varia

Plaatsnamen op oude kaarten: een nieuw perspectief op de kaart van Ferraris

IMKE HANSEN

Inleiding

In 2008-2009 werd de achttiende-eeuwse kaart van Ferraris opnieuw toegankelijk gemaakt voor het grote publiek, met de lancering van een online toepassing en de uitgave van een facsimile¹. De kaart is de eerste grootschalige kartering van de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik en meteen de oudste topografische kaart van wat nu België is. Eén van de drie handgetekende exemplaren wordt sinds 1922 in de afdeling Kaarten en plannen van de Koninklijke Bibliotheek bewaard.

De kaart werpt een blik tot op straatniveau op onze gewesten aan het einde van het Ancien Regime, vlak voor de moderniteit zijn intrede deed, en spreekt tot de verbeelding van veel mensen. Het is vandaag dan ook het meest geraadpleegde document van de digitale bibliotheek van de Koninklijke Bibliotheek.

De digitalisering in hoge resolutie zette de deur open naar nieuwe onderzoeksmogelijkheden. De Koninklijke Bibliotheek kreeg in 2010 een subsidie toegekend van het Federale Wetenschapsbeleid voor een driejarig project rond de toponymie van de kaart, die nog niet eerder aan een systematisch onderzoek onderworpen werd. Het project werd ook ingebracht in het

¹ In de jaren 1965-1976 werd reeds een facsimile van de kaart uitgebracht door het Gemeentekrediet, maar door de beperkingen van de toenmalige reproductiemogelijkheden was deze aanzienlijk verkleind, minder scherp en gaf ze de kleuren niet correct weer. De online Ferraristoepassing werd gerealiseerd in een samenwerking tussen de Koninklijke Bibliotheek van België en het Nationaal Geografisch Instituut en is beschikbaar op de websites van beide instellingen: <http://www.kbr.be/nl/kaart-van-ferraris> en <http://www.ngi.be/NL/NL1-4-2-3>. Voor het facsimile zie: *De grote atlas van Ferraris = Le Grand Atlas de Ferraris*, Tielt/Brussel, 2009. Herdruk in 2011 en nieuwe uitgave van de atlas in groot formaat in 2017.

IUAP-programma P7/26 "City and Society in the Low Countries (ca. 1200-ca. 1850)". Over dit minder gekende aspect van de Ferrariskaart gaat dit artikel. De kaart van Ferraris bevat een eerste inventarisatie van de plaatsnamen uit het huidige België op basis van terreinwerk². Voor het project werden deze plaatsnamen opgelijst, wat resulteerde in een inventaris van 32.000 taalelementen in het Frans, Nederlands en Duits. Vele daarvan werden nooit eerder op kaarten weergegeven. Het gaat vooral om microtoponiemen, eigennamen van kleine landschappelijke elementen³, en soortnamen. Het is een nieuwe bron met een schat aan gegevens, die talloze onderzoeksvragen oproepen.

Ten eerste is het onderzoeksproject een interdisciplinaire studie van historische toponymie en historische cartografie. De op de kaart van Ferraris aangetroffen toponiemen werden vergeleken met toponiemen op kaarten uit de negentiende en twintigste eeuw. Op basis van die vergelijkende studie kon een cartografische filiatie opgesteld worden van de kaart van Ferraris en kon licht geworpen worden op de ontstaansgeschiedenis van de latere kaarten. Tot slot werd de stelling als zou de toponymie op de kaart van Ferraris aan de oorsprong liggen van de toponymie in België aan een eerste kritische evaluatie onderworpen⁴.

Geschiedenis van de kaart van Ferraris

De kaart is het levenswerk van de Oostenrijkse cartograaf-generaal, graaf Joseph Jean François van Ferraris (1726, Lunéville, Lotharingen – 1814, Wenen). Onder zijn leiding werd van 1771 t.e.m. 1778 het volledige grondgebied van de Oostenrijkse Nederlanden en het Prinsbisdom Luik gekarteerd op zeer grote schaal (1:11.520). Het ging om een privé-initiatief, weliswaar grotendeels gefinancierd door het Habsburgse hof in Wenen, dat een gedetailleerde kartering van de gebieden onder zijn heerschappij wou bekomen⁵. Er werden twee kaarten gemaakt: enerzijds een zeer gedetailleerde handschriftkaart die uitsluitend bedoeld was voor keizerin Maria Theresia en haar kabinet, de zogenaamde *Carte de Cabinet* of Kabinetskaart. Daarnaast werd een gedrukte kaart gemaakt, gegraveerd in koper op een schaal van 1:86.400, waarvan de commercialisering het prijskaartje van het titanenproject diende te bekostigen. Aan de gedrukte kaart werd vijf jaar gewerkt; ze

² M. BEYAERT, M. ANTROP [e.a.], *België in kaart: de evolutie van het landschap in drie eeuwen cartografie*, Brussel, 2006, p. 12.

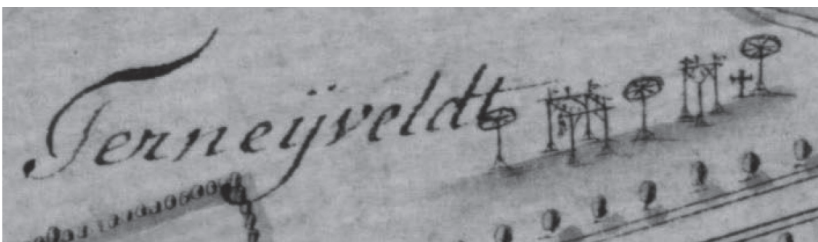
³ Tot de macrotoponiemen op de kaart van Ferraris behoren de namen van de bestuurlijke en gerechtelijke indelingen, en de namen van steden en dorpen.

⁴ C. LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux et de la Principauté de Liège à la fin du XVIIe et au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1984 (Travaux du Centre d'Histoire Militaire = Bijdragen van het Centrum voor militaire geschiedenis, 19), p. 66.

⁵ Ook andere monarchieën in het achttiende-eeuwse Europa deden gelijkaardige inspanningen en gaven opdracht tot het realiseren van grootschalige kaartopnames (L. DANCKAERT, "Ferraris: een man, een gebouw, twee kaarten", *Monumenten en landschappen*, 16/5, 1997, p. 13).

werd voltooid in 1777 en te koop aangeboden vanaf april 1778⁶. Deze kaart noemt men toepasselijk de *Carte Marchande*. Van de handgetekende kaart werden drie exemplaren gemaakt (zie *infra*). In de negentiende eeuw werd een vierde exemplaar op kalkpapier getekend, een kopie van het exemplaar in Den Haag. Deze kopie wordt sinds 1859 bewaard in wat vandaag het Nationaal Geografisch Instituut heet, in Brussel, het vroegere *Dépôt de la Guerre*⁷.

Elk van de drie handgetekende en met de hand ingekleurde kaarten van Ferraris bestaat uit 275 bladen van 90 op 140 cm. Ze bevat 32.000 taalelementen en 194 – tot dusver geïdentificeerde – legende-elementen⁸. Wie de kaart overloopt wordt verrast door talrijke sprekende details. Ze toont de bodemsamenstelling, bossen, rivieren, hagen, grachten, polders, moerassen, heidegebieden, heuvels, rotsen, individuele bomen en struiken, ... Ook de voetafdruk van de mens kan getraceerd worden, mede dankzij de vele taalelementen op de kaart. Men vindt talrijke benoemde bouwwerken, zoals bruggen, vuurtorens, kruisbeelden, pachthoeves, bordelen, kloosters, kastelen, ruïnes, militaire gebouwen, en een groot aantal fabrieken uit het pre-industriële België. De artilleristen die het land opmaten logeerden in herbergen, waar ze hun schetsen kopieerden⁹; ook deze herbergen zijn in overvloed terug te vinden op de kaart (*Cabaret*). De nieuwe rechte wegen die onder Maria Theresia en Jozef II werden aangelegd zijn weergegeven, maar ook de oudere “secundaire” wegen, en voetwegen. De Ferrariskaart is de eerste die de bewoning voorstelde voor het volledige gebied¹⁰: elk vrijstaand huis werd getekend en voorzien van een nummer dat verwijst naar de parochie waartoe het behoorde. Op de dorps- en stadskernen na zou men elk losstaand gebouw anno 1772 kunnen tellen. Opmerkelijk zijn ook

Ill. 1: Galgenveld op folio 76 van de Kabinetskaart voor Karel van Lotharingen

⁶ A. DE SMET, “Le Général-Comte de Ferraris et la carte des Pays-Bas autrichiens”, *Album Antoine De Smet*, Bruxelles, 1974, p. 352 (Publications du Centre National d’Histoire des Sciences, 4).

⁷ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 66.

⁸ F. STRAGIER, *Kritische analyse van de legende van de Kabinetskaart van Ferraris*, Universiteit Gent, onuitgegeven masterproef, 2009, p. 81.

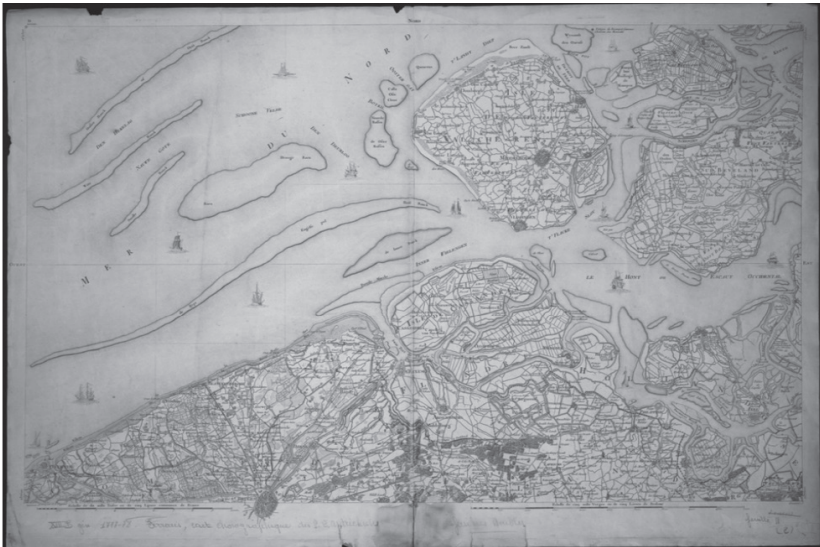
⁹ DE SMET, “Le Général-Comte de Ferraris et la carte des Pays-Bas autrichiens”, p. 351.

¹⁰ A. DE SMET, “Historische nota”, *Kabinetskaart der Oostenrijkse Nederlanden op initiatief van graaf de Ferraris: inleiding*, Brussel, 1965, p. 11.

de galgen en raderen, waarvan de diverse types de verschillende niveaus van rechtspraak vertegenwoordigden.

Daarnaast geeft de kaart de ingewikkelde bestuurlijke en gerechtelijke indelingen weer van de tijd vóór de Franse overheersing, toen de administratieve kriglijnen van het huidige België werden uitgetekend.

Van 1771 tot 1775 doorkruisten de "milietaere landmeters van haere keyserlycke majesteit" onze gewesten¹¹. Op 10 december 1777 werd het eerste handgetekende exemplaar persoonlijk door graaf Ferraris overhandigd aan Jozef II; in 1780 werd het derde exemplaar afgewerkt. Nog geen 15 jaar later nam de Oostenrijkse regering een deel van haar archief, waaronder de Kabinetskaart bestemd voor Karel van Lotharingen, mee naar Wenen, toen haar leger voor de eerste keer verslagen werd door de Fransen in de Slag bij Jemappes in 1792 en onze streken onder Franse heerschappij kwamen¹². In Wenen vervoegde de kaart het exemplaar voor de keizerin en dat voor prins Wenzel Anton von Kaunitz, de kanselier en dichtste adviseur van Maria Theresia, die verantwoordelijk was voor de buitenlandpolitiek van het Habsburgse rijk. Reeds kort na zijn ontstaan uitte België het verlangen om een van de exemplaren terug te krijgen. In 1922 slaagde ons land eindelijk in zijn opzet, dankzij de inspanningen van de toenmalige conservator van de Koninklijke Bibliotheek, Albert Tiberghien: als compensatie voor de Eer-

III. 2: Uittreksel uit de *Carte Marchande*, blad n° II, 1.J.

¹¹ DE SMET, "Le Général-Comte de Ferraris et la carte des Pays-Bas autrichiens", p. 350.

¹² B. LEFEBVRE, "La carte des anciennes provinces belges du général Ferraris", *Revue des questions scientifiques*, 4/1, 1922, p. 132.

ste Wereldoorlog kwam het exemplaar bestemd voor Karel van Lotharingen terug naar ons land (verdrag van Saint-Germain-en-Laye in 1919)¹³.

Ook de *Carte Marchande* kende een bewogen geschiedenis. Ze werd geroemd om haar superieure kwaliteit en werd bij de eerste dreiging van oorlog bovengehaald¹⁴. Alle gedrukte exemplaren van de kaart werden bij de tweede Franse inval in 1794 geconfisqueerd, op straffe van de dood¹⁵. Ook de koperplaten van de kaart werden door de Fransen buitgemaakt en naar Parijs verscheept. Ze brachten er prompt enkele wijzigingen in aan en lieten 175 nieuwe exemplaren drukken¹⁶. Napoleon gebruikte de kaart aan de vooravond van de slag bij Waterloo in 1815¹⁷. In 1816 werden de koperplaten op aandringen van de Oostenrijkse regering terugbezorgd aan de erfgename van graaf Ferraris, zijn dochter. Een jaar later verkocht zij ze aan de Nederlandse regering¹⁸ die ze in 1949 aan de Koninklijke Bibliotheek van België schonk¹⁹. Bij het ontstaan van België in 1830 werden plannen gesmeed voor een nieuwe kartering van het nieuwe koninkrijk, maar deze zouden pas decennia later gerealiseerd worden. De *Carte Marchande* bleef meer dan vijftig jaar lang de meest betrouwbare kaart van onze gebieden en beïnvloedde tal van andere kaarten.

De makers van de kaart van Ferraris

Bij een studie van de toponymie op de kaart van Ferraris stelt zich de vraag uit welke traditie de kaart voortkomt: die van de Zuidelijke Nederlanden, de Habsburgse of Oostenrijkse monarchie, Frankrijk, of nog een andere? Welke nationaliteit en achtergrond hadden de kaartenmakers?

De kaartopname maakt deel uit van een veel grotere onderneming, de *Josephinische Landesaufnahme*, dat een volledige kartografische opname van het Habsburgse keizerrijk was, waartoe keizerin Maria Theresia opdracht

¹³ *La cartographie au XVIIIe siècle et l'œuvre du Comte de Ferraris (1726-1814): colloque international, Spa 8-11 sept. 1976: actes = De cartografie in de 18de eeuw en het werk van Graaf de Ferraris (1726-1814): internationaal colloquium, Spa 8-11 sept. 1976: handelingen*, Bruxelles/Brussel, 1978, p. 9 (Collection Histoire Pro Civitate = Historische Uitgaven Pro Civitate).

¹⁴ C. LEMOINE-ISABEAU, *La cartographie du territoire belge de 1780 à 1830, entre Ferraris et le Dépôt de la Guerre de Belgique*, Bruxelles, 1997, p. 75 (Travaux du Centre d'histoire militaire = Bijdragen van het Centrum voor militaire geschiedenis, 29).

¹⁵ L.P. GACHARD, "Notice historique sur la rédaction et la publication de la Carte des Pays-Bas autrichiens par le Général comte de Ferraris, avec pieces justificatives", *Mémoires in 4e de l'Académie Royale de Belgique*, XVI, 1843, p. 28.

¹⁶ J. BOSSU, *Vlaanderen in oude kaarten: drie eeuwen cartografie*, Tielt, 1983, p. 150.

¹⁷ LEMOINE-ISABEAU, *La cartographie du territoire belge de 1780 à 1830*, p. 104.

¹⁸ J. LORETTE, "Comment la Belgique fut invitée en 1831 à réclamer les cuivres de la carte de Ferraris", *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art = Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis*, 40, 1971, p. 110.

¹⁹ LEMOINE-ISABEAU, *La cartographie du territoire belge de 1780 à 1830*, p. 121.

gaf in 1764²⁰. Dit grootschalig project kwam er nadat tijdens de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) bleek dat het leger niet beschikte over accurate en betrouwbare kaarten²¹. De oorlogsvoering evolueerde en werd mobieler, de troepen moesten op korte tijd grote afstanden kunnen afleggen²².

Meerdere aspecten van de kaart van de Oostenrijkse Nederlanden zijn echter Frans, allereerst de afkomst van Ferraris zelf. Het concept van de dubbele kaart – 1 handschriftkaart, 1 gedrukte kaart – ontleende Ferraris in 1769 voor een groot deel aan het voorstel dat de Franse ingenieur kolonel baron de Bon vijf jaar eerder deed aan de regering in Brussel²³. Daarnaast vermeldde Ferraris expliciet dat hij gebruik maakte van de geodetische data van de beroemde *Carte de France* (1756-1789) door Cassini de Thury. Het recente onderzoek van Soetkin Vervust kon aantonen dat de concrete invloed eerder beperkt was²⁴.

Het maken van kaarten was in de zeventiende en de achttiende eeuw een taak voor de krijgsmacht, normaal gezien de Genie²⁵. De vereiste kennis van triangulatie en meetkundige bewerkingen behoorde echter ook tot het vakgebied van de artilleristen²⁶. Ferraris werd in 1767 benoemd tot directeur-generaal van de Oostenrijks-Nederlandse artillerie²⁷. Deze was eind jaren 1760 ruim 800 eenheden sterk en bestond uit onder andere de *Ecole de Mathématiques du Corps d'Artillerie*, de Militaire Academie in Mechelen onder leiding van kapitein Cogeur en de luitenanten Gillis en Wirtz. De oudste lichter professoren in Mechelen kreeg haar vorming in de *Académie militaire du Génie* in Brussel²⁸. Het maken van de Kabinetskaart werd aan de leerlingen en professoren van deze Militaire Academie toevertrouwd, en dat is waarschijnlijk te danken aan de geprivilegieerde toestand van Ferraris aan het hof van Karel van Lotharingen²⁹.

²⁰ S. VERVUST, *Deconstructing the Ferraris maps (1770-1778): a study of the map production process and its implications for geometric accuracy: dissertation submitted in accordance with the requirements for the degree of Doctor of sciences: geography*, Brussels, 2016, p. 38.

²¹ VERVUST, *Deconstructing the Ferraris maps (1770-1778)*, p. 37.

²² VERVUST, "Habsburgse kaarten met Franse wetenschappelijke flair: de circulatie van karteerprincipes in de achttiende eeuw geïllustreerd aan de hand van de Ferrariskaarten", *Caert-Thresoor*, 34, 2015, p. 89-90.

²³ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 62.

²⁴ Ferraris maakte voor de *Carte Marchande* gebruik van het geodetische netwerk dat hij kon aflezen van Cassini's *Nouvelle Carte*, een kleinschalige en bijgevolg minder precieze kaart. De positie van de steden langs de Franse grens werd in overeenstemming gebracht met die op de kaart van Cassini, wat er paradoxaal genoeg voor zorgde dat de *Carte marchande* minder correct is dan de Kabinetskaart (VERVUST, *Deconstructing the Ferraris maps (1770-1778)*, p. 107).

²⁵ C. LEMOINE-ISABEAU, "La carte de Ferraris, les Ecoles Militaires aux Pays-Bas et l'Ecole d'Hydraulique à Bruxelles", *Revue belge d'histoire militaire = Belgisch tijdschrift voor militaire geschiedenis*, 18/2, 1969, p. 73.

²⁶ Website "Geschichte der k.K. Artillerie", adres <http://www.kuk-wehrmacht.de/regiment/artillerie/artgesch.html>, geraadpleegd in juli 2013.

²⁷ De officiële benaming van de Oostenrijks-Nederlandse artillerie was het "K.K. Niederländischen National Feld Artillerie Corps" (LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 62).

²⁸ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 63.

²⁹ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 73.

Verspreid over de Oostenrijkse Nederlanden gingen groepjes bestaande uit een vijftal militairen aan de slag, onder leiding van een commandant. Aanvankelijk waren 97 artilleristen actief op het terrein, dit aantal was eind 1774 aangegroeid tot 176³⁰. Aan het hoofd stonden een kapitein (Léopold-François Cogeur, nadien Damien Gillis), een eerste luitenant (Damien Gillis tot aan zijn promotie) en een onderluitenant (Peter Wirtz). Er waren korporaals en kadetten op pad, gewone soldaten (kanonniërs en bombardiers) en een aantal burgers. Behalve de ploegen op het terrein werden er in Mechelen ook militairen en burgers aan het werk gezet, en werden de graveurs en drukkers in de school ondergebracht³¹. De cartografische activiteiten waren zeer divers³²: het opmeten op het terrein, het tekenen van de minuten en het overtekenen in het net, het verkleinen van de opnames, het neerschrijven van de taalelementen, het verzamelen van de informatie voorzien door de lokale overheden, de redactie van de "Mémoires", de realisatie van de gegraveerde kaart³³, ...

Claire Lemoine-Isabeau diepte een document op uit het *Kriegsarchiv* in Wenen, de zogenaamde "Musterlisten": een overzicht van de leerlingen, voor het merendeel kanonniërs, die meewerkten aan de cartografische onderneming op het terrein tijdens de jaren 1772-1775. De lijsten geven de naam van de kadet op, zijn geboorteplaats, eventueel zijn vroegere beroep, de datum waarop hij in het leger intrad en zijn graad. Interessant is dat de nationaliteit van de leerlingen kan nagegaan worden: op elke 100 personen die volgens de *Musterlisten* op het terrein werkten waren er zes afkomstig uit Duitsland of Hongarije, een uit Italië, en vier uit Lotharingen. De anderen waren afkomstig uit de Oostenrijkse Nederlanden³⁴. De namen doen zowel Nederlands, Frans als Duits aan: zo vinden we de kanonniërs der eerste klasse Johan Bapt. Volckart uit Mechelen terug, Alexandre Delplanche uit Henegouwen, en Franz Carl Schobel uit Luxemburg.

Alleszins is geweten dat de kaartenmakers bronmateriaal voor de toponymie tot hun beschikking hadden. Gouverneur Karel van Lotharingen verzocht de gezagsdragers van Limburg, Luxemburg, Gelderen en Namen in een officieel bericht om te zorgen voor een "goede en duidelijk leesbare" lijst van plaatsnamen³⁵.

³⁰ Dit kon afgeleid worden uit archiefdocumenten met de kosten van de overnachtingen (*La cartographie au XVIIIe siècle et l'oeuvre du Comte de Ferraris (1726-1814)*, p. 26).

³¹ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 64.

³² LEMOINE-ISABEAU, "La carte de Ferraris, les Ecoles Militaires aux Pays-Bas et l'Ecole d'Hydraulique à Bruxelles", p. 74.

³³ Hiertoe liet Ferraris 20 etsers overkomen, de meesten gerenommeerde kunstenaars uit Parijs (C. LEMOINE-ISABEAU, "Note sur la gravure de la carte de Ferraris", *Gazette des beaux-arts*, p. 372).

³⁴ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 64.

³⁵ Zijn verzoek luidde: "Au surplus, nous désirons que vous fassiez former, sans perte de temps, une liste bien et exactement orthographiée des noms de tous les bourgs, villages, hameaux et autres lieux remarquables de votre ressort, et que vous nous remettiez ladite liste" (GACHARD, "Notice historique sur la rédaction et la publication de la Carte des Pays-Bas autrichiens", p. 13).

De rondreizende artilleristen werden gegidst door lokale gezaghebbers of inwoners, die de streek, de grenzen en de namen van de plaatsen goed kenden. Een deel van de toponiemen moet dus gebaseerd zijn op mondelinge overlevering. De lokale bevolking werd gevraagd om overal vrije toegang te verschaffen aan de militairen. Dat dit niet altijd evident was, blijkt uit archiefmateriaal: zo is bekend dat Nicolas Wirtz en Damien Gillis respectievelijk in Ieper en Heist-op-den-Berg weinig medewerking kregen van de lokale overheden³⁶.

Zoals de gewoonte was bij het maken van kaarten, maakten de artilleristen ook gebruik van oudere kaarten of archiefmateriaal³⁷. Soms was dit noodzakelijk, bijvoorbeeld indien de soldaten op bepaalde plaatsen de toegang geweigerd werd, zoals in religieuze instellingen³⁸. Ferraris ging actief op zoek naar bestaande kaarten³⁹. Zoals eerder vermeld maakte hij gebruik van o.a. de opmetingen van Cassini voor de kaart van Frankrijk, die eveneens een deel van de Zuidelijke Nederlanden bestreken⁴⁰.

Ferraris: aan de oorsprong van de officiële toponymie in België?

Claire Lemoine-Isabeau publiceerde in de periode 1984-1997 een aantal standaardwerken over de kaart van Ferraris. Eén van haar uitspraken, die meermaals terugkeerde, betrof de toponymie van de kaart van Ferraris: de toponymie van de eerste officiële kaarten van België die het *Dépôt de la Guerre* tussen 1865 en 1883 realiseerde, zou rechtstreeks terug te voeren zijn op de toponymie van de negentiende-eeuwse kopie van de kaart van Ferraris, die zich in die periode eveneens in het *Dépôt de la Guerre* bevond: "Cette copie eut une grande influence sur notre Carte de Belgique dressée par le Dépôt de la Guerre et publiée de 1867 à 1883, car toute la toponymie en découle. Elle est de ce fait à l'origine de bien des noms de lieux figurant encore sur nos cartes les plus récentes. (...) si les graphies qu'on y rencontre nous sont si familières, c'est (...) parce que la carte de Ferraris est à l'origine de la toponymie de la Carte de Belgique"⁴¹.

Haar uitspraak werd overgenomen in verschillende latere publicaties. Ter ondersteuning van haar betoog haalde Lemoine-Isabeau herhaaldelijk het voorbeeld van het Westvlaamse toponiem Oost-Taverne aan. Dit toponiem

³⁶ G. ENGLEBERT, "L'artillerie dans les Pays-Bas Autrichiens (1725-1772)", *Carnet de la Fourragère*, 14, 1962, p. 294, 299.

³⁷ DE SMET, "Le Général-Comte de Ferraris et la carte des Pays-Bas autrichiens", p. 351.

³⁸ *La cartographie au XVIIIe siècle et l'oeuvre du Comte de Ferraris (1726-1814)*, p. 25.

³⁹ Ferraris reisde meerdere keren naar Versailles, op zoek naar kaarten en plannen van de Nederlanden die in het *Dépôt de la Guerre* bewaard zouden zijn (GACHARD, "Notice historique sur la rédaction et la publication de la Carte des Pays-Bas autrichiens", p. 16).

⁴⁰ W. BRACKE, "Joseph-Jean-François Ferraris".

⁴¹ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 66.

overleefde in de vorm van *Oosttaverne Wood Cemetery*, een Britse militaire begraafplaats gelegen in de voormalige wijk Oost-Taverne van het dorpje Wijtschate. In het *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen* van Karel de Flou vinden we het toponiem terug. *Oosttaverne molen* is de vroegste vermelding van het toponiem en werd teruggevonden op een kaart van Sanderus uit 1641⁴².

Claire Lemoine-Isabeau stelde vast dat de *Carte Marchande* een foutieve vorm van het toponiem bevatte, *Oost Laverne*, die niet eerder voorkwam⁴³. Dit is slechts gedeeltelijk correct: *Oost Taverne* wordt consequent foutief als *Oost Laverne* weergegeven op alle kaarten van Ferraris, én op alle latere kaarten die op de kaarten van Ferraris gebaseerd werden (Lemoine-Isabeau somt er 48 op, onder andere de Bouge, Capitaine, C.F. Weiland en Vandermaelen).

Kan nu achterhaald worden waar de fout werd gemaakt? Laten we de *Mémoires historiques, chronologiques et économiques* controleren, de handgeschreven tekst van 4.000 bladzijden die de kaart van Ferraris begeleidt en die tal van praktische inlichtingen bevat over de gekarteerde gebieden. In dit manuscript blijkt het toponiem wel correct weergegeven⁴⁴. Van de *Mémoires* wordt verondersteld dat ze opgesteld werden met behulp van de door de lokale overheden voorziene informatie. Of daaruit te concluderen valt dat de lijst met plaatsnamen de fout niét bevatte, is nog iets anders.

Vervolgen we met de meest oorspronkelijke kaart van Ferraris, het Oostenrijkse exemplaar, samengesteld uit de werkdocumenten. Hier vinden we het foutieve toponiem *Oost laverne Cabaret* reeds terug. Daaruit zou men kunnen concluderen dat de maker van de minuut, dus de man op het terrein, de fout creëerde. Anderzijds wees Claire Lemoine-Isabeau erop dat een aantal minuten te beschadigd was om hergebruikt te worden voor het derde handgetekende exemplaar en daarom gekopieerd werd⁴⁵. In dat geval zou men kunnen veronderstellen dat de taalelementen op de beschadigde minuut moeilijk leesbaar waren en mogelijk verkeerd gekopieerd werden naar de nieuwe minuut. Is dit het geval voor deze minuut? Ze kan geïdentificeerd worden; elke minuut meet ongeveer 33,7 cm en de rasterlijnen sluiten dikwijls niet perfect op mekaar aan⁴⁶. Helaas bevat de minuut in kwestie bitter weinig taalelementen. Het toponiem *Cse de fray* is moeilijk leesbaar, wordt op het Belgische exemplaar anders overgenomen (*Cse de Tray*) en nog eens verschillend op het Nederlandse exemplaar (*Cse de*

⁴² K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu. Elfde deel: Moulin de Zoteux – Ouden Boomwegh*, Brugge, 1930, p. 1027.

⁴³ LEMOINE-ISABEAU, *La cartographie du territoire belge de 1780 à 1830*, p. 34.

⁴⁴ J.J.F. FERRARIS, *Carte de Cabinet des Pays-Bas autrichiens levée à l'initiative du comte de Ferraris: mémoires historiques, chronologiques et économiques sur les 24 feuilles du N°. 4 de la Carte de Cabinet des Pays-Bas autrichiens, vol. IV, mémoire 6*, Bruxelles, 1967, p. 210 (Pro Civitate, 4).

⁴⁵ C. LEMOINE-ISABEAU, "L'élaboration de la carte de Ferraris", *La cartographie au XVIIIe siècle et l'œuvre du Comte de Ferraris (1726-1814): colloque international, Spa 8-11 sept. 1976: actes*, Bruxelles, 1978, p. 47.

⁴⁶ LEMOINE-ISABEAU, "L'élaboration de la carte de Ferraris", p. 48.

Truy). Het toponiem *Oost laverne Cabaret* is echter perfect leesbaar. Over de authenticiteit van de minuut kunnen geen uitspraken gedaan worden, net zomin als de oorzaak van de schrijffout kan gevonden worden.

Niet eerder dan op Vandermaelens *Carte topographique de la Belgique au 20.000^e*, die dateert uit 1846-54, duikt het toponiem opnieuw op in zijn correcte vorm op een kaart: *Oost Tavernne*. Ook op de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* vinden we *Oosttaverne* terug.

De stelling van Claire Lemoine-Isabeau over de toponymische verwantschap tussen de negentiende-eeuwse kopie van Ferraris en het *Dépôt de la Guerre* wordt bijgevolg eerder ontkracht dan bevestigd door bovenstaand voorbeeld. In de vergelijkende toponiemenstudie die volgt zal worden getracht de bron te identificeren die wel gebruikt werd voor de toponymie van de kaarten van het *Dépôt de la Guerre*.

Historische kaarten als bron van een toponymiestudie

De studie van de naamkunde heeft raakpunten met tal van andere wetenschapsdomeinen, zoals dialectologie, geografie en archeologie⁴⁷. Dit maakt het tegelijkertijd ook moeilijker om haar te bestuderen, omdat expertise op meer dan één domein wenselijk is. De interdisciplinaire studie van historische toponymie en historische cartografie komt niet zo vaak voor. Historische cartografen hebben in de eerste plaats aandacht voor de cartografische representatie van het landschap, eerder dan voor de toponymie. Taalkundigen maken weliswaar gebruik van historische kaarten, maar zelden als exclusieve bron.

Toponiemen worden vaak gezien als relictten van verdwenen ruimtelijke en sociale werkelijkheden⁴⁸. Het merendeel van de toponiemen heeft een appellatief voorstadium: in het verre of nabije verleden zijn ze uit soortnamen of appellatieven ontstaan⁴⁹. Nadien is de soortnaam versteend tot eigennaam van een plaats⁵⁰. Wie toponiemen bestudeert, moet daarbij steeds in het achterhoofd houden dat de werkelijkheid achter een plaatsnaam door de jaren heen vaak zal veranderen. Toponiemen op oude kaarten kunnen in de loop der tijd verschoven zijn of vervormd⁵¹.

Toch kunnen grootschalige topografische kaarten zoals de kaart van Ferraris informatie bevatten over de werkelijkheid waarop de naam op het moment

⁴⁷ M. DEVOS, "Naamkunde", *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente. Deel 3a: Hulpwetenschappen*, Gent, 1995, p. 216.

⁴⁸ B. VANNIEUWENHUYZE, "The study and classification of medieval urban toponymy: the case of late medieval Brussels (13th and 16th centuries)", *Onoma*, 42, 2007, p. 189.

⁴⁹ J. MOLEMANS, *Gids bij het historisch toponiemenonderzoek*, Brussel, 1988, p. 41 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. *Miscellanea Archivistica*, 43).

⁵⁰ DEVOS, "Naamkunde", p. 224.

⁵¹ E. THOEN, "Cartografie en historisch onderzoek", *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente. Deel 3b: Hulpwetenschappen*, Gent, 1996, p. 135.

van zijn attestatie betrekking had. Men kan proberen te bepalen of het neergeschreven toponiem nog altijd verwijst naar de oorspronkelijke appellatieve betekenis of niet.

Was in de Molenstraat bij Kasterlee ten tijde van Ferraris – toen het gehucht *Molenstraete* – een molen te vinden? Of verwees het toponiem toen al naar de plek waar ooit een molen zou hebben gestaan? De kaart van Ferraris brengt opheldering: in het gehucht stond in de periode 1771-1775 wel degelijk nog een molen.

III. 3: Uittreksel uit folio 127 van de Kabinetskaart voor Karel van Lotharingen

III. 4: Uittreksel uit folio 130 van de Kabinetskaart voor Karel van Lotharingen

In het gehucht Molenstede, het huidige Vlaams-Brabantse dorpje met dezelfde naam, vinden we geen molen terug, maar wel een riviertje. Het lijkt aannemelijk dat daar ooit een watermolen stond en dat het gehucht rond die molen is gevormd. De eigennaam Molenstede gaat hier waarschijnlijk dus eveneens terug op de soortnaam *molen*.

Het is de combinatie van woord en beeld die de kaart van Ferraris tot een unieke bron maakt. De toponiemen op de kaart van Ferraris genieten twee voordelen op toponiemen die gevonden worden in teksten: ze kunnen verbonden worden met een visuele voorstelling (een legende-element zoals een molen, een mijn, een reliëfaanduiding ...⁵²), én ze bevinden zich op een welbepaalde geografische locatie. Een toponiem *Floetem Veldt* (folio 15) dat op de kaart wordt weergegeven kan dus gelinkt worden aan een welbepaalde, afgebakende locatie.

Belangrijk daarbij is dat de kaart van Ferraris de eerste kaart is van het Belgische grondgebied die het onderscheid aangeeft tussen het open en gesloten landschap: ze duidde de vaste begrøiing binnen de percelen aan⁵³. Zo werden bossen bijvoorbeeld op zeer diverse manieren ingekleurd. Frédéric Stragier onderscheidde de volgende categorieën: hoog- of laagstammige loofbossen, naaldbossen, kreupelhout, gemengde bossen, kasteelparken, braakbossen, heide met bomen, weides met bomen of akkers met bomen⁵⁴. Een toponiem als *Grooten Houts Bosch* (folio 127) op zich geeft niet aan dat het om een gemengd bos van loof- en naaldbomen gaat.

Hetzelfde geldt voor de weergave van bruggen. Ferraris gebruikte kleuren om materiaalifferentiatie te verduidelijken: een zwarte brug bestond uit hout, een rode brug uit steen. Dankzij het kaartbeeld weet men dat de *Schoerings Brugge* (folio 13) bij Blankenberge een stenen brug is.

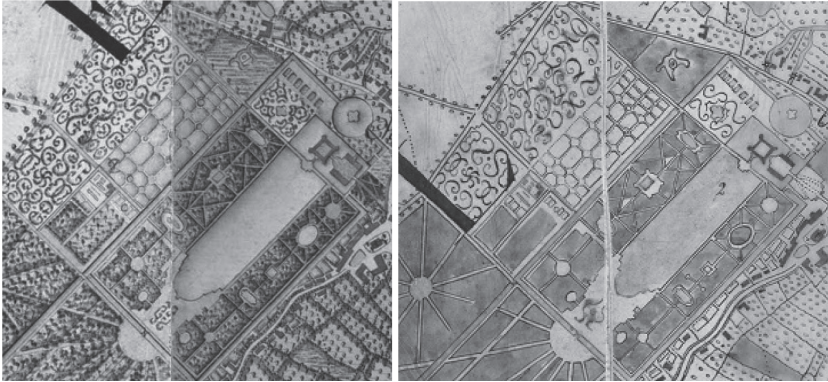
De kaart van Ferraris kan helpen om de werkelijkheid die schuilging achter een bepaalde naam te achterhalen, maar kan ook fouten of dichterlijke vrijheden bevatten. Als historische bron dient ze steeds met de nodige kritische zin behandeld te worden.

Kasteeltuinen worden soms benoemd als 'Parc' of 'Parcq'. Hoe mooi en gedetailleerd getekend ook, de architectuur van de tuinen berust niet noodzakelijkerwijze op de werkelijkheid. Op de negentiende-eeuwse kopie ziet men geen topiari in de kasteeltuin van Belœil, maar tekende de kopiist gestileerde letters van het alfabet (A B C ...):

⁵² Bij het maken van de kaart van Ferraris werd gebruik gemaakt van een gedetailleerde, uniforme legendesleutel, zo concludeerde Frédéric Stragier. Voor elk weerhouden legende-element vertoont zijn voorkomen op het volledige kaartbeeld een zeer grote mate van gelijkheid (STRAGIER, *Kritische analyse van de legende van de Kabinetskaart van Ferraris*, p. 81).

⁵³ De inkleuring in de percelen zonder fysieke afbakening (muur of haag) werd wel puur figuratief ingevuld (DANCKAERT, "Ferraris: een man, een gebouw, twee kaarten", p. 15).

⁵⁴ STRAGIER, *Kritische analyse van de legende van de Kabinetskaart van Ferraris*, p. 63.

Ill. 5: Kasteeltuin van Belœil met topiari, uittreksel uit folio 41 van de Kabinetskaart voor Karel van Lotharingen.

Ill. 6: Kasteeltuin van Belœil met topiari, uittreksel uit folio 41 van de negentiende-eeuwse kopie van de kaart van Ferraris © Nationaal Geografisch Instituut – A2942

Onderzoeksproject en methodiek

De eerste fase van het onderzoek bestond uit het inventariseren van alle taalelementen, toponiemen en andere, op de Kabinetskaart bestemd voor Karel van Lotharingen, het Belgische exemplaar. Van elk van de 275 folio's was een beeld in TIFF-formaat beschikbaar. In Adobe Photoshop werd een raster met genummerde vakjes gecreëerd, dat op elk beeld als laag werd toegevoegd:

Ill. 7: Werkdocument in Adobe Photoshop

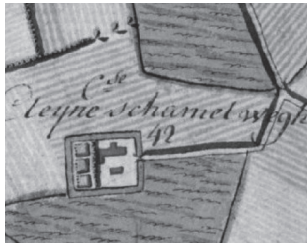
Voor elk van de 36 vakjes in het raster werden alle taalelementen opgelijst in een Excelandocument. Het systematisch overlopen van elk van de 275 folio's en het noteren van elk taalelement resulteerde in een databestand van 32.000 taalelementen. Dankzij het onderverdelen van de taalelementen in de genummerde vakjes kan elk taalelement snel en precies gelokaliseerd worden op de kaart.

Voor 2.200 van die taalelementen – nl. de eerste 20 folio's – werden de equivalenten op acht andere kaarten opgezocht en genoteerd. Daarin begrepen zijn twee negentiende-eeuwse kaarten van de beroemde Brusselse cartograaf Philippe Vandermaelen, die in de jaren 1830 een kaart gebaseerd op de *Carte Marchande* uitbracht, en die een decennium later de eerste groot-schalige kartering van België na Ferraris realiseerde, nl. de *Carte topographique de la Belgique au 20.000ième*.

De selectie van de eerste 20 folio's betekent dat het merendeel aan onderzochte taalelementen Nederlandstalig is. Het onderzochte gebied strekt zich immers uit van de grens met Frankrijk in het westen tot Brugge in het oosten, en van de Noordzee in het noorden tot Pecq in het zuiden.

Van een historische hoeve in het Blankenbergse werden bijvoorbeeld de volgende toponiemen op kaarten vastgelegd:

Tab. 1 Voorbeeld van vergelijkende studie per toponiem of taalelement

Oude kaartnummer	KII
Huidige kaartnummer	13 Blanckenberghe
Locatie	c8
Classificatie	pachthoeve
Ferraris, Oostenrijkse exemplaar, bestemd voor de prins van Kaunitz (1771-1780)	C ⁵⁶ Cleyne schamelwegh
Ferraris, Belgische exemplaar, bestemd voor Karel van Lotharingen (1771-1780)	C ⁵⁶ Cleyne schamelwegh
Ferraris, Nederlandse exemplaar, bestemd voor de keizer (1771-1777)	C ⁵⁶ Klein schamel Weg
Ferraris 19 ^{de} -eeuwse kopie (gemaakt tussen 1817-1859)	C ⁵⁶ Klein schamel Weg
Ferraris Carte Marchande (1772-1777)	C ⁵⁶ Cleyne Schamel Wegh

Vandermaelen I, gebaseerd op de Carte Marchande (1831-1832)	Cleyne Schamel Wegh
Vandermaelen II (1846-1854)	Kleyne Schamelweeze
Eerste officiële kaarten van België, <i>Dépôt de la Guerre</i> (1865-1883)	Kleyne Schaemel F ^{me}
Huidige topografische kaarten	Kleine Schamelweze, H ^{ve}

Voor de geplande vergelijking diende een referentie-taalelement te worden vastgelegd. De keuze viel op het Oostenrijkse exemplaar. Wat haar bijzonder interessant maakt is dat ze samengesteld werd uit de oorspronkelijke minuten of werkdocumenten, inclusief rasterlijnen. Nadat de minuten in het net gekopieerd werden, werden deze normaal gezien weggegooid. Het Oostenrijkse exemplaar geeft dus een unieke inking in de totstandkoming van de kaart.

Thematische classificatie van de toponiemen

Resultaat van de eerste projectfase was een enorm grote en heterogene hoeveelheid materiaal, over meerdere eeuwen verspreid. Aangezien de toponiemen geordend werden volgens de locatie waar ze voorkwamen, was het resulterende bestand een peripatetische klassering. Deze soort classificatie gaat uit van het principe dat naam en plaats onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn⁵⁵. Het heeft als grote voordeel dat de ruimtelijke ordening van de toponiemen erg duidelijk wordt⁵⁶. Voor toponiemen die in tekstuele bronnen gevonden worden heeft deze methode ook grote nadelen: sommige toponiemen kunnen niet gelokaliseerd worden, bepaalde locaties zijn verdwenen of onherkenbaar veranderd. Uiteindelijk is de classificatie weinig overzichtelijk⁵⁷.

Een ordening volgens thematische classificatie heeft meer te bieden. Niet alleen de eigennamen, maar ook de soortnamen op de kaart zijn interessant. Elk van de 32.000 taalelementen werd in een thematische classificatie ingedeeld, naar – de veronderstelde – werkelijkheidscategorie. Dit is de materiële entiteit waarnaar het toponiem verwees op het moment van zijn attestatie. Een groot aantal mogelijke categorieën zijn terug te vinden in de literatuur, maar elke onderzoeker lijkt niettemin zijn eigen categorieën te definiëren⁵⁸. Het is allesbehalve een exacte wetenschap: sommige toponiemen zijn moeilijk in te delen in categorieën, andere passen soms in meerdere categorieën.

⁵⁵ MOLEMANS, *Gids bij het historisch toponiemenonderzoek*, p. 56.

⁵⁶ VANNIEUWENHUYZE, "The study and classification of medieval urban toponymy", p. 194.

⁵⁷ MOLEMANS, *Gids bij het historisch toponiemenonderzoek*, p. 56.

⁵⁸ VANNIEUWENHUYZE, "The study and classification of medieval urban toponymy", p. 197.

Voor deze inventaris werden een 100-tal thematische categorieën gedefinieerd: van dorpen tot eendekooien, van grensstenen tot watervallen. Ze helpen een beeld te schetsen van het leven in de Oostenrijkse Nederlanden. Religie maakte daar bijvoorbeeld een belangrijk deel van uit: daarvan getuigen meer dan 100 namen van kloosters, meer dan 80 abdijen, bijna 1000 kapelletjes en meer dan 200 kruisbeelden die een vermelding kregen op de kaart van Ferraris. Natuur was ook alomanezig: meer dan 2800 bossen werden benoemd, meer dan 350 individuele bomen of struiken, 170 bronnen, 230 heidegebieden, 75 polders, ... Er werden 422 wedden of doorwaadbare plaatsen in rivieren aangegeven. Het pre-industriële landschap liet zich kenschetsen door 1300 molens, 230 steengroeves, 85 smederijen, 70 ijzermijnen, 26 marmergroeves, 17 papierfabrieken, ... De gevonden variatie qua nijverheden is buitengewoon en wordt geïllustreerd door de volgende tabel:

Tab. 2 Taalvariatie per thematische categorie m.b.t. industrie

Thematische categorie	Beschrijvende termen aangetroffen op de kaart
molen	Meulen, Molen, Moulin, Mlin, M ⁱⁿ , Moleken, Moelen, le Moulinet, Muhl, Muhlen, Mühl
papiermolen	moulin à papier
kruitmolen	moulin à poudre
twijnmolen	Tordoire, Tordoir
steengroeve	Carriere
marmergroeve	Carriere de Marbre
steenkoolmijn	Houillere, Fosse à houille, Trou à houille, Houilliere, Houlliere
ijzermijn	Mines de Fer
kopermijn	Forges à Cuivre, Mines de Cuivre
grafietertsijn	Mines de Plomb
aluinmijn	Mines d'Alun
krijtmijn	fosses à Craye
leisteengroeve	Ardoisiere, Carriere d'Ardoises
zandsteengroeve	Carrieres de Pierres de Sable, Sablonniere
emallegroeve	Carrieres de la Mail
laagoven	Fourneau
kalkoven	Four à chaux, Four à Chau, Chaux four, Chaud four
stoommachine	Machine à feu
smederij	Forge
gieterij	Fonderie, Fondrie
zagerij	Sierie

marmerezagerij	Serie de Marbre
walserij	Platinnerie, Platinerie
splijterij	Fendrie
zwavelfabriek	Souffrerie, Soufrerie
aluinfabriek	Aluneries, Usine d'Alun
steenbakkerij	Briquetrie, Briqeterie
pannenbakkerij	Tuilerie, Tuillerie
glasblazerij	Verrerie
fabriek	Usine
wolfabriek	Fabrique de Laine
papierfabriek	Papeteries, Papetrie
porseleinfabriek	Manufacture de Fayance
blekerij / wasserij	Blancherie, Blanchierie
vollerij	Fouloires, Fouloire, Foulerie
spoelplaats	Endroit ou on lave les Mines de Fer
jeneverstokerij	Genevrie
eendenkooi	Canardiere
fazantenkwekerij	Faisanderie

Soortnamen die niet vergezeld werden van een toponiem werden vaak in het Frans gesteld, minder voorkomende soortnamen zelfs bijna uitsluitend. Dit kan erop wijzen dat de voertaal in de internationale groep van kaartenmakers toch overheersend het Frans was. Anderzijds bepaalde het taalgebied waarin de kaartenmakers opereerden ook vaak de taal van de beschrijvende termen. Een voorbeeld van de variatie die op de kaarten teruggevonden werd vindt men in onderstaande tabel:

Tab. 3 In het kaartbeeld teruggevonden taalvarianties voor één thematische categorie

Thematische categorie	Beschrijvende termen aangetroffen op de kaart
bos	Bs, B ^s , bosch, B, bosschen, Foret, Forest, Taille, Busch, Wald, Farst
heide	Bruyere, Heyde, Heid, Heijden, Heijcken, Heycken, Heyt, heyken
molen	Meulen, Molen, Moulin, M ^{lin} , M ⁱⁿ , Moleken, Moelen, le Moulinet, Muhl, Muhlen, Mühl

Toponiemen kunnen ook (verder) onderverdeeld worden naar het – eveneens veronderstelde – benoemingsmotief: dit is een kenmerk van de toponymische referent dat de naamgeving inspireerde en dat in het toponiem is meebenoemd. De mogelijke benoemingsmotieven zijn talrijk, maar

de motieven 'ligging' en 'persoon' komen zeer vaak terug⁵⁹. Tijdens het inventariseren van de toponiemen op de Ferrariskaart kwamen een aantal opmerkelijke, vaak grappige of aandoenlijke benoemingsmotieven terug:

Tab. 4 Opvallende benoemingsmotieven van de toponiemen op de kaart van Ferraris

Mogelijk benoemingsmotief	Voorbeelden
Een afgelegen of ongelukkige locatie	Malplacée Maison, Dweers in den Wegh Fort Ruiné, Eynde van de Werelt, Polder du Bout du Monde, Crupt in d'eerde Meulen
Een negatieve perceptie van de bewoner(s)	Grooten dorst Molen, Spytighen Duyvel, half sot Meulen, Sieckewyfhoeckstraete, Hameau Serpenthoeck, Hameau Rue des Juifs
Gastvrijheid of het gebrek eraan	Château Eetgoet, Hameau Caué Ceuken, Lit tout Chaud, Cabaret Noir Trou, Cense Droogen broodt
De dood of een treurige gebeurtenis	Hameau Kalfken Doodt, Treurniet Molen, Cense Korte Welvaert, Moordenaers Casteel, Pont de la Haine, Malgré tout, Hameau Malheur, Chapelle den doodtman

Statistische analyse van de taalelementen op de kaart van Ferraris

Door de overweldigende hoeveelheid bronmateriaal was een etymologische of taalkundige studie niet echt zinvol binnen het tijdsbestek van het onderzoeksproject. Wel interessant leek de poging om de ontstaansgeschiedenis van kaarten en de cartografische verwantschap tussen kaarten te achterhalen op basis van de aanwezige toponiemen. Dit kan door het speuren naar kopieerfouten op de kaarten. Het kopiëren van kaarten is mensenwerk en dus per definitie vatbaar voor fouten. De kaarten van Ferraris werden dan nog gedeeltelijk gemaakt door buitenlandse cartografen of niet-lokale overheden, die de plaatselijke taal niet machtig waren. Er werden dus ongetwijfeld fouten gemaakt bij het kopiëren van toponiemen. Wanneer nu een foutief of ongewoon toponiem gekopieerd werd op een andere kaart, dan kan dit helpen om de kaart te identificeren die aan de basis ervan lag. Bedoeling van dit soort studie is dus om te zoeken naar patronen in de verschillen tussen toponiemen of taalelementen op kaarten.

Zijn de handgetekende kaarten exacte kopieën van elkaar? Is de *Carte Marchande* gebaseerd op een van de handgetekende kaarten? En, zijn de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* nu verwant met een of meerdere kaarten

⁵⁹ H. VAN DER BAUWHEDE, *Bijdrage tot de toponymie van Evergem tot 1650*, Universiteit Gent, onuitgegeven masterproef, 2011, p. 5.

van Ferraris? Een synchroon en diachroon statistisch onderzoek van de taalelementen op de verschillende kaarten hoopt op deze vragen een antwoord te kunnen geven.

Er werden zes categorieën van wijzigingen t.o.v. het referentie-taalelement, afkomstig van het Oostenrijkse exemplaar, vastgelegd.

Tab. 5 Overzicht taalkundige wijzigingen t.o.v. het referentie-taalelement

Categorie	Criteria	Voorbeelden
1. geen of niet-betekenisvolle wijziging taalelement – taalelement gelijk aan taalelement op referentie-exemplaar	o.a. – toevoegen, weglaten of wijzigen van interpunctie – taalelement aan mekaar geschreven of niet (tenzij duidelijk via hoofdlettergebruik)	H ^{au} St Acaris – H ^{au} St. Acaris H ^{au} Het Pannen dorp – H ^{au} Het Pannendorp
– taalelement niet wezenlijk verschillend van taalelement op referentie-exemplaar	o.a. – taalelement aan mekaar geschreven of niet, indien af te leiden uit hoofdlettergebruik – ander hoofdlettergebruik – andere woordvolgorde – toevoegen, weglaten of wijzigen van o.a. *lidwoorden, voorzetsels en voegwoorden *beschrijvende term *deel van toponiem	Pottebesem Cabaret – Potte Besem Cabaret Den Soeten inval Cabaret – den Soeten Inval Cabaret den Laesten Stuyver Cabaret – Cabaret den Laesten Stuyver t' Fort van Nieuwendamme – Fort Nieuwendamme Moerleyte Rui: – Moer Leyte Beeck C ^{se} Groot Tempel hof – C ^{se} het Tempel hof Porte du Secours – Porte de Secours
– taalelement parallel aan taalelement op referentie-exemplaar	– taalelement in andere landstaal – taalelement in andere gangbare vorm	Noorthée – Noord Eede Moeskroen – Mouscron Smeede poorte – Porte Marechal Oude Kercke – Houtkercke
2. wijziging spelling taalelement – andere spelling of verbuiging, maar woordstam behouden	– gebruik van <i>f</i> (lange s) – ander accent- of tremagebruik – g/gh, k/ck, s/z, c/k, t/dt, v/f, i/j/y, a/ae, ey/ei, e/ee, f/ff, r/rr, bourgh/burgh, ... – tussenletters en uitgangen vallen weg of worden toegevoegd – ...	Slinger Meulen – Slingher Meulen Zwinne Rui: – Swinne Rui: Roothuys – Roodthuys C ^{se} Pape Goet – C ^{se} Paepe Goet C ^{se} de Rumée – C ^{se} de Rumez yseren Beke – Eysere Beke Tuilerie – Tuillerie Oosthove – Oostove C ^{se} de la Grande Arebeque – C ^{se} de la Grande Arebecque Stamcot Meulen – Stampcot Meulen C ^{se} Groot Coel hof – C ^{se} Grooten Coel hof Baillœul – Bailleul

3. betekenisvolle wijziging taalelement – woordstam gewijzigd	vb. Swancken Meulen – Swankendamme Meulen C ^{se} Zuyt Godtshuys – C ^{se} Zuyt Gasthuys C ^{se} Kleyn Galckaers Leen – C ^{se} Klyn Gatekaers leen C ^{se} Baudimont – C ^{se} Bout du Mont H ^{au} Reecke – H ^{au} Beke t ^r Ryngsloet – Tryngsloet C ^{se} te deesacken – C ^{se} te Deefacker C ^{le} d'herbé – C ^{le} ter Bede – C ^{le} d'Herbe
– taalelement vervangen door nieuw taalelement	vb. B ^s Warande – Kolt veldt Bosch H ^{au} Trieu Pernette – H ^{au} Trieu Halliee
4. taalelement afwezig	

Niet alle wijzigingen duiden op een taalkundige evolutie van het toponiem. Zo kan een gewijzigde woordstam eerder een fout zijn die gecorrigeerd werd. Het toponiem op de Oostenrijkse en Belgische kaart *Waerbrugge* werd op alle andere Ferrariskaarten gewijzigd naar *Waesbrugge*. Dit is waarschijnlijk een correctie, want op zowel oudere als recentere kaarten vindt men de vorm met -s terug (*Waest Brugge* bij Fricx, *Waasbrug* op de recente kaarten van het Nationaal Geografisch Instituut).

Andere uitdagingen manifesteerden zich reeds bij het identificeren van het taalelement. Taalelementen op handgeschreven oude kaarten zijn vaak moeilijk te lezen. Een kopiist met een slordige schrijfstijl kan verwarring veroorzaken bij latere kaartenmakers als hij bijvoorbeeld de hoofdletters T en F neerschrijft, de letters R en K, of de letters R en B. Een dergelijke verwarring heeft er waarschijnlijk voor gezorgd dat het toponiem *Chapelle du Tresenbergh* ten zuidwesten van Ieper tegenwoordig de naam *Fresenbergklooster* draagt. Het horizontale streepje van de letter t werd niet altijd geplaatst, waardoor menig kopiist de letter l creëerde. De lange s (f) werd geregeld als de letter f gelezen. Het toponiem *Wulsdam Brugge*, bij Ledegem, is op de Belgische Ferrariskaart geschreven met lange s, maar niet op de Oostenrijkse en Nederlandse kaart. Ten tijde van Vandermaelens kaarten anno 1850 is het toponiem geëvolueerd tot *Wolfsdam Brugge*. Nog eens twintig jaar later vinden we op de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* het gehucht *Wulfdam* terug. Af en toe moest een deel van een toponiem wijken voor een legende-element. Zo werd het toponiem *Moulin d'Irondelle* op de Oostenrijkse folio van Pecq voor een derde overtekend door de wijk van de met toewijding getekende molen:

Ill. 8: Uittreksel uit folio 20 van de Kabinetskaart
voor de prins van Kaunitz

Soms is het voor interpretatie vatbaar of de spelling van een toponiem gewijzigd of de woordstam werkelijk geëvolueerd is, zoals bijvoorbeeld bij *Kesselbergh Molen* vs. *Keselbergh Molen*. En wat doet men met een toponiem dat ongewijzigd werd, maar waarvan het beschrijvende taalelement anders gespeld werd? Kortom, het toekennen van de categorieën aan de hand van objectieve criteria bleek een delicate oefening.

Aan elk van de categorieën werd vervolgens een kleurcode toegekend, zoals blauw voor het referentie-element, groen voor een ongewijzigd taalelement, of geel voor een taalelement met een gewijzigde spelling. De Exceltabel met 2.200 taalelementen kon vervolgens gesorteerd worden op bepaalde kleurencombinaties: zo stond de combinatie blauw-groen-groen bijvoorbeeld voor de taalelementen die identiek waren op de drie handgetekende kaarten. Dit bleken 998 ingangen op een totaal van 2153 ingangen, of 46,4% van de taalelementen.

Op die manier werd een groot deel van de inventaris geïntariseerd. Er werden vijf onderzoeken gevoerd:

1. een algemene vergelijkende toponiemenstudie
2. een vergelijkende toponiemenstudie van de drie handgetekende exemplaren
3. een vergelijkende toponiemenstudie van de drie handgetekende exemplaren en de Carte Marchande
4. een vergelijkende toponiemenstudie van het Nederlandse exemplaar en de negentiende-eeuwse kopie
5. een vergelijkende toponiemenstudie van de Ferrariskaarten en de eerste basiskaart van het *Dépôt de la Guerre*

ALGEMENE VERGELIJKENDE TOPONIEMENSTUDIE

Voor de eerste, vereenvoudigde analyse werd gekeken naar de taalelementen die geen of niet-betekenisvolle wijzigingen ondergingen ten opzichte van het Oostenrijkse referentie-exemplaar.

Tab. 6 Algemene vergelijking van referentie-exemplaar met andere handgetekende en latere kaarten

Vergeleken kaarten	Aantal taalelementen gemeenschappelijk	In percentage
AU – BE	1594/2153	74%
AU – NL	1399/2153	65%
AU – BE – NL	1324/2153	61,5%
AU – CM	1068/1415	75,5%
AU – BE – NL – CM	842/1415	60%
AU – BE – NL – CM – DLG ⁶⁰	216/804	26,9%

Op basis van deze cijfers blijken het Belgische exemplaar en de Carte Marchande het dichtst bij het oorspronkelijke exemplaar te staan, en het Nederlandse exemplaar het verst. Op de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* is nog slechts een kwart van de taalelementen niet of nauwelijks gewijzigd tegenover bijna 100 jaar eerder.

Ondersteunt een diepgaandere analyse deze cijfers en wat geweten is over de ontstaansgeschiedenis van de Ferrariskaarten?

VERGELIJKENDE TOPONIEMENSTUDIE
VAN DE DRIE HANDGETEKENDE EXEMPLAREN

De geanalyseerde kaarten zijn drie exemplaren van dezelfde kaart, die in dezelfde periode en op dezelfde locatie vervaardigd werden. Ze zijn alle drie het resultaat van een jarenlang monnikenwerk, maar vertonen toch talrijke kleine verschillen. Over hun ontstaansgeschiedenis zijn de belangrijke data bekend, maar niet veel meer. In 1771 begonnen de opmetingen. Tegen eind 1774 waren 120 van de 275 folio's overgetekend van de werkdocumenten en in twee exemplaren naar het Oostenrijkse hof opgestuurd⁶¹.

⁶⁰ "BE" wordt verder gebruikt als afkorting voor het Belgische exemplaar, "AU" voor het Oostenrijkse, "NL" voor het Nederlandse, "CM" voor de Carte Marchande, "19° E" voor de negentiende-eeuwse kopie, en "DLG" voor de kaarten van het *Dépôt de la Guerre*. De term op de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* werd teruggevonden op ten minste één van de kaarten van Ferraris.

⁶¹ LEFEBVRE, "La carte des anciennes provinces belges du général Ferraris", p. 122.

De laatste minuten werden in 1775 afgewerkt, maar in 1777-1778 werden nieuwe opmetingen gedaan voor enkele betwiste grenstrajecten⁶². In 1774 werd beslist om een derde exemplaar samen te stellen uit de werkdocumenten, die vervolgens moesten "geretoucheerd" en ingekleurd worden⁶³. Het eerste exemplaar van de Ferrariskaart werd op 10 december 1777 officieel overhandigd door graaf Ferraris aan keizer Jozef II. Dit is het Nederlandse exemplaar. Het Oostenrijkse exemplaar was bestemd voor de prins van Kaunitz en werd op 18 juni 1780 overhandigd aan de Hof- en Staatskanselarij⁶⁴. Het Belgische exemplaar was bestemd voor Karel van Lotharingen en werd op 17 augustus 1780 aan de Secretarie van Staat en Oorlog te Brussel afgegeven voor de regering van de Oostenrijkse Nederlanden⁶⁵.

Een analyse van de Exceltabel leidt tot verschillende vaststellingen. Het Belgische en het Nederlandse exemplaar blijken het meest met elkaar verwant: 75,3% van de termen hebben zij gemeen, waarvan 66,6% zelfs letterlijk. Ook de procentuele cijfers van de verschillen liggen opmerkelijk lager dan bij de andere exemplaren onderling.

Het Oostenrijkse en het Belgische exemplaar zijn ook nauw met elkaar verwant: 75,5% van de termen hebben ze gemeen, waarvan 63,2% letterlijk. Ook nam het Belgische exemplaar slechts 2,2% van de Oostenrijkse termen niet over. Er komen iets meer wijzigingen voor tussen deze exemplaren dan tussen het Belgische en het Nederlandse exemplaar.

Het Nederlandse exemplaar wijkt het meeste af van het Oostenrijkse exemplaar. Niet alleen werden er minder termen exact overgenomen (slechts 50,7%), het Nederlandse en Oostenrijkse exemplaar hebben 9% minder termen gemeen dan de andere exemplaren onder elkaar. Bij alle exemplaren werden bestaande toponiemen slechts zeer sporadisch vervangen door nieuwe toponiemen. Ook het aantal wijzigingen in de woordstam is beperkt. De kopiisten pasten heel af en toe weliswaar een term aan, maar zeker niet systematisch.

Een plausibele conclusie is dat het Belgische exemplaar rechtstreeks verwant is met het Oostenrijkse exemplaar. Dit geldt eveneens voor het Belgische en het Nederlandse exemplaar. Het geldt minder voor het Oostenrijkse en het Nederlandse exemplaar. Het is aannemelijk dat het Belgische exemplaar van de minuten werd gekopieerd. Mogelijk werd het Nederlandse exemplaar niet van de minuten gekopieerd, maar van het Belgische exemplaar. Dan zou dit exemplaar een kopie van een kopie zijn, wat de grotere afwijkingen t.o.v. de minuten kan verklaren.

Dat de realisatie van de kaarten een gemeenschappelijke inspanning was, illustreert volgend voorbeeld. Zo heeft de kaartenmaker op folio 7 van het Nederlandse exemplaar het Franse hydroniem vertaald naar *Noord Eede*, ter-

⁶² DE SMET, "Le Général-Comte de Ferraris et la carte des Pays-Bas autrichiens", p. 352.

⁶³ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 65.

⁶⁴ LEMOINE-ISABEAU, *La cartographie du territoire belge de 1780 à 1830*, p. 29.

⁶⁵ A. DE SMET, "Over militairen en kartografie", *Album Antoine De Smet*, Bruxelles, 1974, p. 374 (Publications du Centre National d'Histoire des Sciences, 4).

III. 9: Folio 7 NL "Noord Eede Rui" ©Rijksarchief Den Haag

III. 10: Folio 14 NL "Noorthee Rui" ©Rijksarchief Den Haag

wijl de kaartenmaker op folio 14 van hetzelfde exemplaar *Noorthee* vanop het Belgische exemplaar behield.

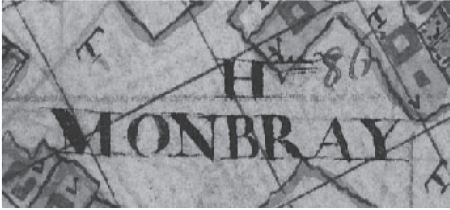
Welke ploeg tekenaars werkte aan welke kaart, waar bevonden zich de minuten, welke extra bronnen werden gebruikt voor welke kaart, welke tekenaar had eens een slechte dag? Van de reizende artilleristen kunnen in de archieven sporen teruggevonden worden, maar het blijft gissen naar hoe het er op een gemiddelde werkdag in de Militaire Academie in Mechelen aan toeging.

VERGELIJKENDE TOPONIEMENSTUDIE VAN DE DRIE HANDGETEKENDE EXEMPLAREN EN DE CARTE MARCHANDE

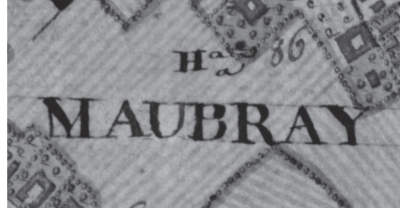
De *Carte Marchande* is de verkleinde en gedrukte uitgave van de Kabinetkaart en bestaat uit 25 bladen op schaal 1:86.400. Door de kleinere schaal heeft de *Carte Marchande* minder plaats voor toponiemen: dit deed talrijke soortnamen en microtoponiemen sneuvelen. 65,5% van de taalelementen werd hernomen op de *Carte Marchande*. Van de 453 steden, dorpen en gehuchten die op de eerste 20 folio's van de handgeschreven kaarten werden gevonden, werden er slechts 14 niet hernomen op de *Carte Marchande*. Taalelementen die wel behouden werden, kregen een kortere weergave: beschrijvende termen of cijfers werden afgekort of weggelaten, uit meerdere beschikbare toponiemen werd er één gekozen.

De vraag is nu of vastgesteld kan worden op welke van de drie exemplaren de *Carte Marchande* gebaseerd werd. Een gerichte analyse van de Exceltabel doet besluiten dat de *Carte Marchande* gebaseerd is op het exemplaar bestemd voor Karel van Lotharingen. Bijna 85% van de taalelementen hebben beide kaarten gemeen, tegenover 73% met het Oostenrijkse exemplaar en 70% met het Nederlandse exemplaar. Er komen bij zowel de Belgische kaart als de *Carte Marchande* in verhouding ook minder afwijkende taalvarianties of nieuwe toponiemen voor. Tot slot, de *Carte Marchande* bevat nauwelijks 11 termen die niet aanwezig zijn op het Belgische exemplaar en die dus van een andere bron afkomstig zijn.

Enkele concrete gevallen lijken bovenstaande hypothese te bevestigen. De pachthoeve *Nonnehof* op de *Carte Marchande* komt overeen met het toponiem op de Belgische kaart (*C^{se} t' Nonnehof*). Op de andere exemplaren vinden we andere toponiemen (*C^{se} t' Nounehof* op de Oostenrijkse kaart en *C^{se} Anonhof* op de Nederlandse kaart). Dit geldt ook voor andere pacht-hoeves waarvan het toponiem alleen op het Belgische exemplaar een afwijkende woordstam vertoont. Doorslaggevend bewijs lijkt aanwezig te zijn in een twintigtal toponiemen van gehuchten in de buurt van Pecq in Henegouwen. Zij komen op de Ferrariskaarten in twee vormen voor: Monbray vs. Maubray, Damuque vs. Trieuamuque, Santrin vs. Chantraine, ... De eerste naam komt voor op het Oostenrijkse en Nederlandse exemplaar, de tweede naam op het Belgische exemplaar. Op de originele kaarten van het Belgische exemplaar is te zien dat de eerste namen er eerst waren, maar dat ze door iemand werden gewijzigd:

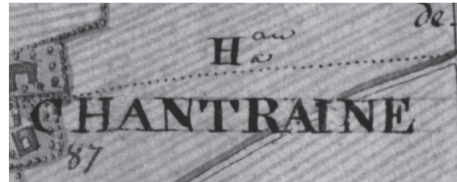
Ill. 11: Folio 20 AU Hau Monbray ©Kriegsarchiv Wien

Ill. 12: Folio 20 BE H^{au} Maubray

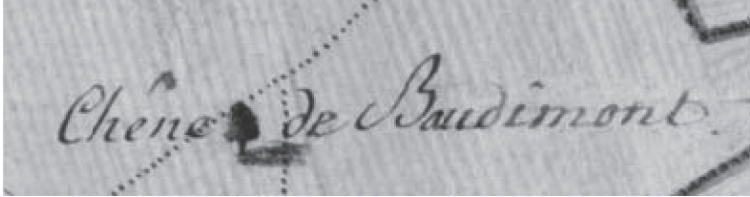
Ill. 13: Folio 20 AU Hau Chantraine
©Kriegsarchiv Wien

Ill. 14: Folio 20 BE H^{au} Chantraine

De gewijzigde namen werden vervolgens overgenomen op de *Carte Marchande*. Dit is op zijn minst een zeer sterke aanwijzing wat betreft de toponymische bron van de *Carte Marchande*. De wijzigingen moeten dus aangebracht zijn nadat het Belgische exemplaar gebruikt werd als basis voor het Nederlandse exemplaar, en voordat het gebruikt werd als basis voor de gegraveerde kaart.

Wat zou overigens aanleiding gegeven hebben tot de wijzigingen?
In dezelfde streek vinden we het toponiem *Chêne de Baudimont* terug:

Ill. 15: Uittreksel uit folio 20 van de Kabinetskaart voor Karel van Lotharingen

Ook hier werd het toponiem gecorrigeerd op het Belgische exemplaar en verschilt het van het Oostenrijkse en Nederlandse exemplaar, waar *Chêne du Bout du Mont* geschreven staat.

Het is de aangepaste vorm die we op latere kaarten terugvinden. Op het Belgische exemplaar werd dus achteraf een correctie uitgevoerd. Misschien beschikte de kaartenmaker-revisor over een extra, lokale bron, die een grotere geloofwaardigheid had. Misschien kwam men erachter dat de oorspronkelijke toponiemen het resultaat waren van een verkeerde mondelinge overlevering. Heeft de maker van de minuut de lokale gids niet goed begrepen, en schreef hij daarom *Baudimont* als *Bout du Mont*?

VERGELIJKENDE TOPONIEMENSTUDIE VAN HET NEDERLANDSE EXEMPLAAR EN DE NEGENTIENDE-EEUWSE KOPIE

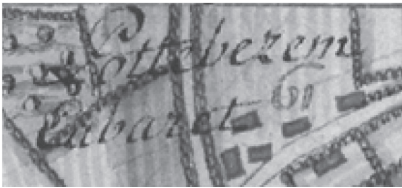
Over de negentiende-eeuwse kopie op kalkpapier van de handgetekende kaart zijn een aantal zaken bekend: de kaart werd vervaardigd in Nederland, wanneer precies is niet vast te stellen⁶⁶, maar zeker is dat ze op het exemplaar van de Kabinetskaart bestemd voor Jozef II werd gebaseerd. Dit is het exemplaar dat in handen kwam van Nederland. In 1859 werd de kopie door de Nederlandse regering aan België geschonken, die reeds lang vragende partij was om één van de handgetekende kaarten van zijn grondgebied in zijn bezit te krijgen. Claire Lemoine-Isabeau ging ook in op de toponymie van de kopie. Volgens haar werd de kopie in een korte periode gerealiseerd, wat zich weerspiegelde in talrijke fouten begaan uit haast en spoed door de kopiist(en). Voor de Nederlandse taal werd de spelling

⁶⁶ De kaart moet gemaakt zijn tussen maart 1817, toen de dochter van Ferraris de originele kaart en de koperplaten aan de Nederlandse regering verkocht, en 1859, toen deze laatste de gekopieerde kaart aan het *Dépôt de la Guerre* overhandigde.

soms gemoderniseerd, voor de Franse taal werd de spelling soms “gemassacreerd”, aldus Lemoine-Isabeau⁶⁷.

De kopie die nog steeds in het huidige Nationaal Geografisch Instituut wordt bewaard, werd voor dit onderzoek vrij ter beschikking gesteld⁶⁸, zodat ook van dit exemplaar de taalelementen van de eerste 20 folio's konden geïnventariseerd worden. Bij het opstellen van de inventaris bleken veel toponiemen op – in het bijzonder – folio's 16 t.e.m. 19 af te wijken van de toponiemen op de originele Ferrariskaarten. Meer zelfs, de kopiisten creëerden een groot aantal absurd lijkende fouten. Zo werd het toponiem *H^{au} Ruelle des Esclepons* zorgvuldig genoteerd als *H Buelle des Fsclepons*, en werd *H^{au} Croisie Chemin H Croisie Hem n*.

We weten dat de kopie werd gekalkeerd: er werd een kalkeerpapier bovenop het origineel gelegd, en de kaart werd lijn per lijn overgetekend. Het voorkomen van bovenstaande toponiemen kan erop wijzen dat ook de toponiemen letterlijk gekalkeerd werden. Uit een steekproef blijkt dit laatste daadwerkelijk gebeurd te zijn: het toponiem *Pottebezem Cabaret* op de Nederlandse kopie werd in de negentiende eeuw gekopieerd naar het min of meer herkenbare woord *Pollebezem Enbieret*:

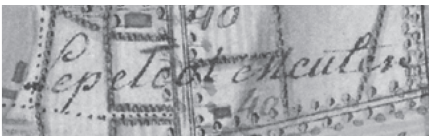

III. 16: Folio 16 NL, Pottebezem Cabaret
©Rijksarchief Den Haag

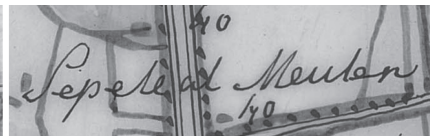

III. 17: Folio 16 NGI
©NGI – A2942

Doordat de kopiist sommige letters anders of onvolledig overnam, werden toponiemen gecreëerd die absurd aanvoelen. Het kopiëren van *Lepelcot Meulen* resulteerde in een woord dat nog moeilijk herkenbaar is:

III. 18: Folio 16 NL, Lepelcot Meulen
©Rijksarchief Den Haag

III. 19: Folio 16 NGI
©NGI – A2942

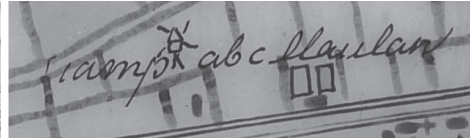
⁶⁷ LEMOINE-ISABEAU, *Les militaires et la cartographie des Pays-Bas méridionaux*, p. 66.

⁶⁸ Ondergetekende is hiervoor zeer erkentelijk t.a.v. de heren Jean-Luc Parmentier en Hubert Lardinois, conservatoren van de cartotheek in het Nationaal Geografisch Instituut.

Bij het veelvoorkomende toponiem *Stampcot Meulen* gaf de kopiist er bij het ontcijferen snel de brui aan:

Ill. 20: Folio 16 NL, "Stampcot Meulen"
©Rijksarchief Den Haag

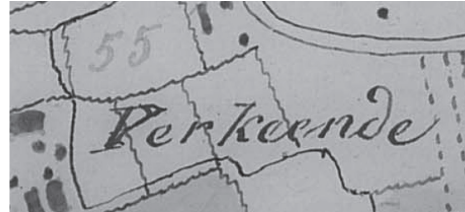

Ill. 21: Folio 16 NGI
©NGI – A2942

In onderstaand voorbeeld werd de kopiist in verwarring gebracht door een boompje dat ter hoogte van de tweede letter r werd getekend, en dat de kopiist ertoe aanspoorde om een letter "n" te creëren:

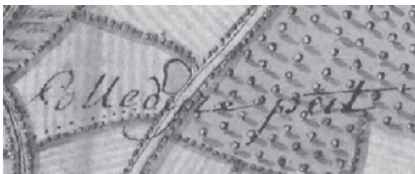

Ill. 22: Folio 14 NL, "Verkeerde Beeck Rui"
©Rijksarchief Den Haag

Ill. 23: Folio 14 NGI
©NGI – A2942

Niet alle toponiemen werden gekalkeerd, zo blijkt uit andere voorbeelden. Niet zelden las de kopiist de toponiemen op de Nederlandse kaart verkeerd. Zo werd *Polledyre* door de kopiist gelezen als *Polle de pre*:

Ill. 24: Folio 4 NL, "Polledyre put"
©Rijksarchief Den Haag

Ill. 25: Folio 4 NGI
©NGI – A2942

Ongeacht de werkwijze die aan de basis lag van de gecreëerde fouten: omdat ze de resultaten danig zouden vervuilen, werden de 559 taalelementen van deze vier folio's buiten beschouwing gelaten voor de vergelijking. De stelling over de verwantschap wordt wel degelijk gestaafd door de statistische analyse. Zowel kaart als opschriften werden zo getrouw mogelijk gekopieerd. Het was niet de bedoeling om de taalelementen op de negentiende-eeuwse kopie aan te passen aan de moderne spelling. Bijna 4

op de 5 taalelementen werden letterlijk overgenomen, inclusief bijvoorbeeld de puntjes op de ij of de hoofdletters in een toponiem als *den Soeten inval Cabaret*. Dit maakt dat deze twee exemplaren het meest verwant zijn van alle Ferrariskaarten.

Een 12% van de taalelementen werd anders gespeld of kende een wijziging van woordstam, al dan niet door onzorgvuldig kalkeren, wat eigenlijk niet zo'n best resultaat is voor wat een letterlijke kopie moest worden. De opmerking van Lemoine-Isabeau wordt niet ondersteund door de analyse. Grotere tendenzen zoals het moderniseren of massacreran van spelling zijn nauwelijks aan te tonen, bij geen enkele van de vergelijkingen overigens. Van zowel het ene als het andere zijn in de drie landstalen voorbeelden te vinden. Dit is aannemelijk, aangezien de standaardisatie van de schrijftaal, in het bijzonder de spelling van het Nederlands, pas na 1800 een aanvang nam⁶⁹.

VERGELIJKENDE TOPONIEMENSTUDIE VAN DE FERRARISKAARTEN EN DE EERSTE BASISKAART VAN HET DÉPÔT DE LA GUERRE

Ten slotte, de vraag naar de oorsprong van de officiële toponymie in België. Algemeen wordt aangenomen dat de toponymie van de nieuwe natie gestalte kreeg in de tweede helft van de negentiende eeuw. Tussen 1865 en 1883 werd de eerste basiskaart van het *Dépôt de la Guerre* gepubliceerd, zowel op schaal 1:40 000 als op schaal 1:20 000.

Twee mogelijke bronnen voor de toponymie zijn de Ferrariskaarten die het *Dépôt de la Guerre* verwierf in de lange aanloop naar het publiceren van deze eerste basiskaart: de negentiende-eeuwse kopie op kalkpapier en de *Carte Marchande*.

Een eerste analyse onderzoekt de verwantschap van deze twee kaarten met de kaarten van het *Dépôt de la Guerre*. Het onderzoek beperkt zich tot de namen van steden, dorpen en gehuchten op de eerste 20 folio's (453 toponiemen, of 21% van het totaal aantal genoteerde taalelementen)⁷⁰. Uit de vergelijking blijkt dat de cijfers voor de *Carte Marchande* en de kopie bijna volledig gelijk lopen, wat eigenlijk niet verrassend is. Ze wijken op dezelfde vlakken af van het *Dépôt de la Guerre*, omdat ze neef en nicht in de Ferrariskaartenfamilie zijn. Van een derde van de stedelijke toponiemen op deze kaarten wijzigde de spelling. Een vijfde kende een nieuwe woordstam of werd volledig vervangen. Slechts een derde van de taalelementen werd min of meer ongewijzigd overgedragen naar de kaarten van het *Dépôt de la Guerre*. Dit lijkt ruim onvoldoende om als vaste toponymische bron gefungeerd te kunnen hebben.

Een kleine 100 jaar na de kaart van Ferraris zijn 31 toponiemen van voornamelijk gehuchten niet meer terug te vinden op de kaarten van het *Dépôt de*

⁶⁹ M. VAN DER WAL & C. VAN BREE, *Geschiedenis van het Nederlands*, Utrecht, 1992, p. 286.

⁷⁰ Van de microtoponiemen kan men veronderstellen dat ze in een eeuw tijd grondig wijzigden.

la Guerre. Soms overleefden ze in een andere vorm, kregen ze een andere functie, een nieuwe locatie: de gehuchten *Troetelaere* en *Breskens* verdwenen van de kaart, maar hun namen bleven bewaard in de herbergen *Den Troetelaer Cabaret* en *Breskens Cabaret*. De herberg *Leugenboom Cabaret* groeide dan weer uit tot het dorpje *Leugenboom*. Het toponiem *Cense Clooster Goet* is 100 jaar later vervangen door *Jesuite Goet Ferme*, wat kan verwijzen naar de heroprichting van de Jezuïetenorde na de Franse Revolutie. De kerkruïne *St. Jans op den Dyck Eglise Ruinée* herrees als het dorpje *St. Jean-sur-la-Digue*. De toponymie op oude kaarten helpt een tipje van de sluier op te lichten wat betreft de bouw- en andere gewoontes van onze voorvaders.

Ook bij deze vergelijking over een langere periode is het niet evident om duidelijke tendenzen te identificeren bij de taalevolutie van de toponiemen. De meeste toponiemen op de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* voelen meer vertrouwd aan dan die op de Ferrariskaarten, maar af en toe is toch het omgekeerde het geval. Soms verfransen toponiemen, soms vernederlandsen ze. Spellingsvariatie is nog altijd legio: anno 1870 is er zowel een *Laeste Stuiver Cabaret* als een *In den Lesten Stuyver Cabaret*. Dat de standaardisering van de spelling niet over een nacht ijs ging, illustreert kolonel Hennequin. Hij vermeldt een officiële commissie die in 1886 voorstellen moest formuleren over de schrijfwijze van de 2596 dorpen en gehuchten die toen bestonden, en die daarvoor 112 keer samenkwam⁷¹.

WAT IS DAN WEL DE TOPONYMISCHE BRON VOOR DE KAARTEN VAN HET DÉPÔT DE LA GUERRE ?

De onderzoekers van het Nationaal Geografisch Instituut stellen tegenwoordig dat de toponymie op de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* teruggaat op de gereduceerde kadastrale opnames, die alle 2.567 bewaard worden in de cartotheek van het Nationaal Geografisch Instituut. Het kadaster is te danken aan Napoleon, die komaf wilde maken met de privileges van het Ancien Régime en iedereen op een evenredige manier wilde laten bijdragen in de belastingen. Om dat mogelijk te maken moest de Staat de bezittingen van elke burger kennen. In 1807 besliste Napoleon over te gaan tot de opmaak van het perceelsgewijze kadaster, eerst voor Frankrijk, nadien ook voor de Hollandse provinciën⁷². Voor België duurde het tot 1835 vooraleer dit kadaster was afgewerkt, voor de provincies Limburg en Luxemburg nog een klein decennium langer⁷³. Het *Dépôt de la Guerre*, opgericht kort na de onafhankelijkheid, koesterde in dezelfde periode plannen voor een vol-

⁷¹ E. HENNEQUIN, *Etude historique sur l'exécution de la carte de Ferraris et l'évolution de la cartographie topographique en Belgique, depuis la publication de la grande carte de Flandre de Mercator (1540) jusque dans ces derniers temps*, Bruxelles, 1891, p. 32.

⁷² J. VERHELST, *De documenten uit de ontstaansperiode van het moderne kadaster en van de grondbelasting (1790-1835)*, Brussel, 1982, p. 49 (Miscellanea archivistica, 31).

⁷³ MOLEMANS, *Gids bij het historisch toponiemenonderzoek*, p. 27.

ledig nieuwe kartering van België, die uiteindelijk zouden resulteren in de publicatie tussen 1865 en 1883 van de hier onderzochte kaarten. In 1846-1855 liet de toenmalige directeur, generaal Guillaume-Adolphe Nerenburger, de kadastrale plattegronden van de Belgische gemeenten reduceren tot de schaal van 1:20.000, om als basis voor de topografie van de nieuwe Belgische detailkaarten te dienen⁷⁴. Extra cartografische inlichtingen die verzameld werden voor de nieuwe kaart van België betroffen waarschijnlijk documenten van spoorwegcompagnies en andere overheidsdiensten. De toponiemen op de verkleinde plannen werden overgenomen van de kadastrale documenten⁷⁵. Dat deze gereduceerde kadastrale plannen dus niet alleen voor de topografie van de nieuwe kaarten werden gebruikt, maar ook voor de toponymie, lijkt aannemelijk. Is dit echter zo? Om dit na te gaan werd een laatste kleine steekproef uitgevoerd.

Op vier kaartbladen⁷⁶ van de eerste basiskaart op 1:20 000 van het *Dépôt de la Guerre* werden de toponiemen geïnventariseerd. Deze werden vergeleken met de toponiemen op de Kabinetskaart, de gereduceerde kadastrale plannen en de topografische atlas op 1:20.000 van Vandermaelen⁷⁷.

Van de toponiemen op de onderzochte kaarten van het *Dépôt de la Guerre* waren per blad gemiddeld 94 toponiemen eveneens aanwezig op tenminste één van de drie andere kaarten. Bijna 20% van de gemeenschappelijke toponiemen bleek betekenisvol gewijzigd ten opzichte van de oudere kaarten. Met "gewijzigd" wordt bedoeld dat de eigennaam gewijzigd is: de spelling is grondig gewijzigd, het toponiem is gewijzigd, een andere taalvorm wordt gebruikt, ... Met een wijziging van de soortnaam werd geen rekening gehouden: deze kan gemoderniseerd worden, weggelaten of afgekort worden omwille van de schaal van de kaart etc. Van de andere 80% waren de toponiemen niet gewijzigd t.o.v. de oudere kaarten en konden ze dus overgenomen zijn van een van deze kaarten. Hier kunnen we dus de oorsprong onderzoeken.

Allereerst, de kaart van Ferraris. 22% van de (80% niet-gewijzigde) toponiemen is hernomen vanop Ferraris, maar deze zijn ook bijna allemaal aanwezig op de andere onderzochte kaarten. Slechts 2% kan exclusief van de kaart van Ferraris afkomstig zijn. De gereduceerde kadasterkaarten leveren 53% van de toponiemen, waarvan 13% exclusief. Van Vandermaelen is 84%

⁷⁴ DE SMET, "Over militairen en kartografie", p. 378-379; C. LEMOINE-ISABEAU, *La carte de Belgique et l'Institut Cartographique Militaire (Dépôt de la Guerre), 1830-1914*, Bruxelles, 1988, p. 55 (Travaux du Centre d'histoire militaire = Bijdragen van het Centrum voor militaire geschiedenis, 23).

⁷⁵ J.-L. PARMENTIER, *De kaart van België: nota betreffende de reducties van de kadastrale plannen*.

⁷⁶ De vier onderzochte kaartbladen zijn: 20/2 (Dixmude), 31/5 (Sint-Martens-Lennik), 32/6 (Hamme-Mille) en 37/2 (Pecq).

⁷⁷ Vandermaelen werd gezien als concurrent. Het *Dépôt de la Guerre* recruteerde enkele graveurs uit Vandermaelens *Etablissement géographique de Bruxelles* om te werken aan de kaart op 1:40.000. Toch verwierf het *Dépôt de la Guerre* Vandermaelens kaart met schaal 1:20.000 in de periode waarin aan de nieuwe opnames werd gewerkt (M. SILVESTRE, *Philippe Vandermaelen, Mercator de la jeune Belgique: histoire de l'Établissement géographique de Bruxelles et de son fondateur*, Bruxelles, 2016, p. 211-212, 222 (Inventaire raisonné des collections cartographiques Vandermaelen conservées à la Bibliothèque royale de Belgique, 7)).

van de toponiemen hernomen, en 43% daarvan exclusief, die dus alleen van deze kaart afkomstig kunnen zijn. Zelfs van de nieuwe, gewijzigde toponiemen is 65% zeer gelijkaardig aan het toponiem op Vandermaelen: de spelling is bv. slechts licht gewijzigd, het toponiem is meer of minder volledig etc. Ook staat er bij Vandermaelen voor 91% een toponiem waar er op het *Dépôt de la Guerre* ook een toponiem aanwezig is (daarom niet hetzelfde toponiem, maar wel een toponiem). Bij Ferraris is de "dekkingsgraad" maar 57%, bij de gereduceerde kadasterkaarten maar 56%.

Dit resultaat toont onmiskenbaar het verband aan tussen de kaarten van het *Dépôt de la Guerre* en Vandermaelen, en in mindere mate de gereduceerde kadasterkaarten. Zowel de gereduceerde kadasterkaarten als Vandermaelens kaart hadden trouwens dezelfde bron: de oorspronkelijke kadasterkaarten die zich bij de gemeentes bevonden.

Op basis van de hier gevoerde onderzoeken lijkt het niet waarschijnlijk dat de historische Ferrariskaarten rechtstreeks bijdroegen tot de eerste officiële kaarten van België en de plaatsnamen die we vandaag nog kennen. Dankzij de vergelijkende toponiemenstudie moet deze tot de verbeelding sprekende theorie dus weerlegd worden.